

१ : मूक इतिहास

सोव्हिएत कम्युनिस्ट सत्तेचा उदय रशियात १९१७ साली आणि शेवट अधिकृतपणे १९९१च्या डिसेंबरमध्ये झाला. सतरा साली बोल्शेव्हिकांनी क्रांतीचे नेतृत्व करून सत्ता हाती घेतली आणि १९९२ साली श्री० मिखाईल गोर्बाचोव यांच्या जागी आलेल्या श्री० बोरिस येल्तसिन यांनी कम्युनिस्ट पक्ष बेकायदा ठरवला. त्याआधीच सोव्हिएत यूनियनचा अस्त होऊन विविध प्रजासत्ताकांनी आपापले स्वतंत्र अस्तित्व जाहीर केले होते. कम्युनिस्ट पक्षाकडे झारच्या साम्राज्याचा वारसा आला होता. तो येताना पोलंड, बाल्टिक देश इत्यादी विभागांवरील प्रभुत्व सोडावे लागले असले तरी दुसऱ्या महायुद्धाच्या प्रारंभीच्या काळात सोव्हिएत यूनियनने यापैकी बराच प्रदेश पुन्हा आपल्या नियंत्रणाखाली आणला. या स्थितीत सोव्हिएत साम्राज्याचा इतिहास लक्षात घेताना झारशाहीचा इतिहास पाहणे अगत्याचे ठरते आणि झारशाही समजावून घेताना त्याच्याही पूर्वीच्या काही शतकांची दखल घेणे श्रेयस्कर वाटते. मातापित्यांचे काही गुण व अवगुण संततीत उतरतात, तसेच समाजातही होत असते. विद्यमान समाज समजावून घेताना त्याच्या दीर्घकालीन सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक इतिहासाचा शोध उपयोगी पडतो.

सोव्हिएत सत्तेचा उदय १९१७ साली झाला. ज्या रोमनॉव्ह घराण्याची सत्ता क्रांतीने नष्ट केली ती तीनशेएक वर्षे चालली होती. पण रशियाचा ज्ञात इतिहास निदान दोन हजार वर्षांचा आहे. आणखी एक गोष्ट लक्षात घ्यावयास हवी आणि ती ही की, भूगोलाचा समाजावर परिणाम होत असतो आणि भूगोलाने इतिहास बदलतो तसाच इतिहासाने भूगोल बदलतो. तेव्हा रशियाच्या भूगोलाचीही दखल घेणे युक्त ठरेल. रशियन साम्राज्याचे क्षेत्रफळ आठ कोटी दहा लक्ष चौरस मैलांचे होते. म्हणजे संबंध उत्तर अमेरिका खंडाहूनही ते अधिक होते. या भूभागात अनेक नद्या वाहत असतात आणि डोंगर असले तरी ते साधारणतः देशाच्या सीमेलगत आहेत. बहुतेक प्रदेश सपाट आहे. विस्तीर्ण असा हा देश असून मैलोगणती माळरान, तशीच जंगले आहेत. वायव्येकडील भागात 'लाडोगा' आणि 'ओनेगा' ही अतिशय प्रचंड सरोवरे आहेत. युरोपात त्यांच्या तोडीची सरोवरे नाहीत. सैबेरियातील 'बैकल' सरोवरास आशियात तोड नाही. व्होल्गा नदी चोविसशे मैलांची आहे. हा जो भौगोलिक अवाढव्यपणा आहे, विस्तीर्णता आहे त्याचा प्रभाव रशियन मनावर तसेच साहित्यावर पडला तर नवल नाही. टॉल्स्टॉयची वॉर अँड पीस असो वा पास्तरनाक यांची डॉ० झिवागो, त्यांना माळरान, पठार, बर्फाळ प्रदेश यांची एक अत्यंत भव्य

पार्श्वभूमी लाभली आहे. प्रसिद्ध रशियन चित्रपट-दिग्दर्शक गेरी कोझिन्सेव्ह यांनी 'किंग लियर' पडद्यावर आणला असून त्यातील भौगोलिक आणि मानसिक भव्यता अचूक साकार केली आहे. त्यांनी आपल्या या चित्रपटावरील पुस्तकाला *द स्पेस ऑफ ट्रॅजेडी* हे नाव द्यावे हे स्वाभाविक म्हटले पाहिजे.

आर्क्टिक महासागर हा रशियाला लागून आहे, पण बाल्टिक असो वा काळा समुद्र, हे रशियाच्या सीमेनजीक आहेत. कास्पियन समुद्रही असाच सीमेनजीक आहे. रशियात वाळवंटात आढळणाऱ्या हवामानाचा प्रदेश आहे तसाच शून्याच्या कितीतरी खाली हवामान असलेला भूभाग आहे. पहिल्या दर्जाची जमीन साधारणतः दहा लाख चौरस मैलांची होईल. बाकीची जमीन हलक्या प्रतीची असून त्यातीलही काही वाळवंटी प्रदेशातून येणाऱ्या वाऱ्याबरोबर वाळू वाहून आल्याने अधिकच निकृष्ट होते. तथापि या सगळ्याची भरपाई जंगल आणि खनिज संपत्तीने झाली आहे. रशियात प्रचंड प्रमाणावर जंगल आणि सोने, लोखंड, तांबे, कोळसा, प्लॅटिनम आणि तेल यांच्या अनेक समृद्ध खाणी आहेत. युरोप आणि आशिया या दोन खंडांच्या मधोमध रशिया असून अनेकदा त्याचा उल्लेख 'युरेशिया' असा केला जातो. म्हणून रशियन तत्त्वज्ञ आणि राजकीय विश्लेषक प्लेखेनोव्ह याने म्हटले होते की, रशिया हा आशियाच्या तुलनेत अधिक युरोपीय आहे आणि युरोपच्या तुलनेने कमी युरोपीय आहे. आजही यापेक्षा वेगळी परिस्थिती नाही. रशियाच्या भूप्रदेशापैकी तीनचतुर्थांश भाग आशियात आहे आणि एकचतुर्थांश युरोपात. पण या युरोपीय भागाची लोकसंख्या बाकीच्या प्रदेशातील लोकसंख्येच्या नऊ पटीने अधिक आहे. युरोप आणि आशिया यांच्या मधोमध असल्यामुळे रशियाचा दक्षिणेकडील माळरानाचा (स्टेपी) प्रदेश हा युरोप आणि आशियातून येणाऱ्या आक्रमक टोळ्यांनी अनेकदा युद्धभूमी बनवला. यातून एक लष्करी परंपरा तयार झाली. या परंपरेमुळे, तसेच भौगोलिक आणि राजकीय कारणास्तव स्थलान्तर आणि आक्रमण हे रशियन जीवनाचे कायमचे घटक बनले. परचक्र येणे आणि निरनिराळ्या रशियन राजांनी एकमेकांचा मुलूख पादाक्रान्त करणे, हा रशियाच्या इतिहासातील स्थायिभाव झालेला दिसेल. लोकांचे लोंढेच्या लोंढे वारंवार थडकत असत किंवा दुसरीकडे जात.

क्लीउचेव्हस्की या रशियन इतिहासकाराने रशियाच्या तीन भौगोलिक घटकांचा रशियनांच्या जडणघडणीवर परिणाम झाला असल्याचे म्हटले होते. त्यासंबंधी भाष्य करताना ब्रिटिश इतिहासकार एडवर्ड पेरेस यांनी म्हटले आहे की, माळरानाचा प्रदेश हा सर्वसाधारण हवामान असताना दळवळणासाठी पूर्णतः मोकळा असतो. दूरवर पसरलेले क्षितिज दूरवरची स्वप्ने पाहावयास लावते आणि या काळात लोक सक्रिय जीवन जगत असतात तसेच कायम धोका पत्करत असतात. याच भागात युरोपवर स्वारी करणारांना थोपवणारे बिनीचे खिश्न तयार झाले, तसेच कोझॅकही तयार झाले. कोझॅक हे लढवय्ये असून ते भटके होते. मजुरी करण्यासाठी वा लढाईसाठी ते सदैव तयार असत. जेथे आपल्याला काही कमाई होईल तेथे ते चढाई करीत. ते पट्टीचे घोडेस्वार होते आणि

व्यापार करत तसेच सैनिक म्हणून काम करत. काही वेळा ते चोऱ्याही करत. निम्म्याहून अधिक रशियन लोकसंख्या जंगलात राहत आली. या जंगलांनी वेगळ्याच प्रवृत्ती तयार केल्या. जंगलात एकट्याने कोयता चालवून साफसफाई करावी आणि जमीन लागवडीस योग्य करावी. सामान्य प्रतीची जमीन आणि प्राथमिक स्वरूपाची साधने यांमुळे सात वर्षांनंतर ती पडीक बनत असे. त्यामुळे स्थलान्तर करणे भाग होते. जंगल सावधानता शिकवत होते. प्रत्येक झाडाच्या मागे धोका होता. याउलट नदीचा भाग. नदीने शांतता आणि व्यापार यांची शिकवण दिली. जलवाहतूक ही शांतता असेल तरच उपयोगाची. यामुळे शांततेचे महत्त्व वाटत असे. तसेच एकंदरच प्रतिकूल हवामानामुळे आणि त्याहीपेक्षा जमिनीचा मगदूर कमी असल्याने लोक सतत स्थलान्तर करत. नद्यांनी लोकांना मोकळेपणा शिकवला.^१

काळ्या समुद्राच्या उत्तरेपासून पलिकडील माळरानाचा विस्तीर्ण प्रदेश ग्रीक, रोमन आणि बायझंटायन साम्राज्यांच्या लगत असल्याने त्यांच्या प्रभावाखाली आला. इसवी सनाच्या चार वा पाच शतकांचा या भागाचा इतिहास लिखित स्वरूपात आढळतो. हेरोडोटस हा इतिहासकारांचा महर्षी इसवी सनाच्या पाचव्या शतकात बग नदीच्या काठी असलेल्या आल्बिया या ग्रीक वसाहतीत काही काळ राहिला होता. त्याने आणि इतरांनी जे लिहून ठेवले आहे त्यावरून बग, नीपर या नद्यांच्या खोऱ्यांच्या प्रदेशातील लोक चवथ्या शतकातही शेती करत होते. शेती करून स्थायिक झालेले लोक आणि बाहेरून येणाऱ्या आक्रमक टोळ्या यांच्यात संघर्ष होत असे. शेतीसाठी ते जनावरांचा वापर करत आणि त्याचबरोबर विणकामही त्यांना येत होते. कॉकेशसच्या उत्तरेकडील भागात कुबान खोरे असून तेथील कारागीर तांबे, सोने आणि चांदीचा वापर करत असत असे उत्खननातील वस्तूवरून म्हणता येते.

सातव्या शतकात काझर लोकांचा उदय झाला. त्यांची एक शाखा सध्याच्या बल्गेरियात गेली आणि दुसरी व्होल्गा आणि कामा नद्यांच्या खोऱ्यात राज्य करू लागली. काझर हे तुर्की भाषा बोलत. त्यांचा अरबांशी उभा दावा होता. अरबांशी टक्कर दिल्यामुळे त्यांनी युरोपात इस्लामचा प्रसार थोपवण्यास मदत केली. ते तसे पाहिले तर टोळी करून राहत; पण त्यांचा व्यापार मोठा होता. यामुळे अनेक लोक आणि देश यांच्याशी त्यांचा संबंध येई. त्यांचे कायदे उदार होते आणि त्यांच्या वागण्यात सहिष्णुता होती. त्यांनी शहरे वसवली आणि यामुळे स्थापत्यकलेला उत्तेजन मिळाले. पगारी सैन्याची योजना राबवणाऱ्या पहिल्या लोकांत त्यांचा समावेश केला जातो. त्यांच्या राज्यात ख्रिश्चन, ज्यू, मुस्लिम असे विविध धर्मांचे लोक होते आणि त्यांना स्वतःचे कायदे अमलात आणण्याची मुभा होती. अशा या कझारिया राज्यात जी संस्कृती वाढत होती तिचा प्रभाव किएव राज्य स्थापन झाले तेव्हा त्यावर पडणे स्वाभाविक होते.

दक्षिण रशियात आलेल्या या विविध लोकांत तुर्की भाषेचा वापर करणारे अनेक होते आणि अगदी विसाव्या शतकातील रशियाच्या इतिहासावर त्याचा परिणाम झाला

असल्याचे काही तज्ज्ञ सांगतात. या संदर्भात अर्चि रूझवेल्ट यांच्या फॉर द लस्ट ऑफ नोईंग या पुस्तकातील काही वाक्ये 'फॉरिन अफेयर्स'च्या १९९३ सालच्या उन्हाळी अंकात दिली आहेत ती लक्षात घेण्यासारखी आहेत. रूझवेल्ट म्हणतात : "रशियाचा बराचसा इतिहास हा सीमेवरील भागात तुर्की आणि स्लाव्ह यांच्यात झालेल्या संघर्षाचा आहे. हजारएक वर्षापूर्वी रशियन राज्याची स्थापना झाली तेव्हापासून हा संघर्ष होत आला. आपल्या पूर्वेकडील या शेजाऱ्याशी झालेल्या या संघर्षामुळे रशियाचा इतिहासच समजतो असे नव्हे, तर रशियनांची जडणघडण, त्यांचे व्यक्तित्व हेही समजण्यास मदत होते. तुर्की लोकांनी बराच भूप्रदेश व्यापला होता आणि रशियन यात गुंतले होते. रशियाची वस्तुस्थिती समजून घेण्यासाठी हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे."

किएव राज्यात राहणारे लोक हे स्किथियन, गोथ वा काझार नव्हते. या सर्वांचा त्यांच्यावर कमीअधिक प्रभाव होता. पण ते वेगळ्या वंशाचे होते. पूर्व स्लाव्ह म्हणून ते ओळखले जात होते. स्लाव्ह हे वित्सुलाच्या खोऱ्यापासून कार्पेथियन डोंगरांच्या उत्तरेकडील प्रदेशात राहत होते. चेकोस्लोव्हाकिया, पोलंड यांतील लोक स्लाव्ह भाषा बोलतात. तिचा ढंग, मोडणी वेगळी आहे. सहाव्या शतकात स्लाव्ह लोक विभागले गेले आणि सातव्यापासून नवव्या शतकापर्यंत काही जण रशियाच्या युरोपीय भागात वस्ती करून राहू लागले. हेच पूर्व स्लाव्ह. रशिया, युक्रेन आणि बेलोरशिया यांत त्यांनी वस्ती केली. चेक, स्लोव्हाक, पोलिश इत्यादी पश्चिम स्लाव्ह आणि क्रोट, स्लोव्हेन, मेसेडोनियन हे दक्षिण स्लाव्ह. बहुतेक पूर्वेकडील स्लाव्ह लोकांनी ऑर्थडॉक्स ख्रिश्चन धर्मपंथ स्वीकारला, तर पश्चिमेच्या स्लाव्हनी कॅथलिक. हे स्लाव्ह लोक अगदी प्रारंभी आशिया खंडात राहत होते. नंतर इसवी सनापूर्वी दुसऱ्या-तिसऱ्या शतकात ते पूर्व युरोपात आले. इसवी सनाच्या पाचव्या-सहाव्या शतकात जर्मनांच्या चढाईमुळे स्लाव्ह पूर्व, पश्चिम आणि दक्षिण अशा दिशांना गेले. यांतील पूर्व स्लाव्ह हे रशियनांचे पूर्वज मानता येतील. सहाव्या, सातव्या शतकातील मॉरिस हा राजा विश्लेषक होता. त्याने आपला अनुभव सांगताना म्हटले आहे की, स्लाव्ह हे नेहमी स्थलान्तर करत असतात. जंगलात वा नदीच्या काठी लहानशा घरात ते राहतात आणि केव्हाही जागा बदलण्याची त्यांची तयारी असते.

प्रोकोपियस या लेखकाने स्लाव्ह हे आपल्या गरजा व अडचणी आपापसात विचारविनिमय करून सोडवतात, त्यांच्यात एकप्रकारची लोकशाही आहे, असे म्हटले होते. सम्राट मॉरिस लिहितो, "स्लाव्ह लोक स्वातंत्र्याचे भोक्ते आहेत. अनियंत्रित सत्ता ते मान्य करत नाहीत. तसेच त्यांना सहजासहजी शरण आणता येत नाही." दुसरा एक सम्राट लिओ याच्या मते स्लाव्ह हे स्वतंत्र लोक असून त्यांना पारतंत्र्य मान्य नाही.^२ (नंतरच्या काळात या स्वतंत्र वृत्तीचे प्रदर्शन झाले नाही आणि अनियंत्रित सत्ता दीर्घ काळ यांनी खपवून घेतली असेच दिसून येईल!) स्वभावाने ते लॅटिन लोकांच्या जवळचे आहेत. उत्साह, भावनात्मकता या बाबतीत ते लॅटिन शोभतात. जर्मनांशी त्यांचे साधर्म्य नाही. भटकी वृत्ती आणि अराजकाकडे कल यामुळे स्लाव्ह लोकांची संस्कृती तयार आणि

विकसित होण्याच्या मार्गात दीर्घ काळ अडथळे आले. यांचा स्वभाव लवचीक आणि दुसऱ्याचे अनुकरण करण्यास तयार असा असून, रशियन आणि पोलिश लोकांत याचा आढळ विशेषकरून होतो. यामुळे स्वतः लावलेल्या शोधांपेक्षा इतरांची नक्कल वा पुनरावृत्ती यांवर यांचा भर आहे. पश्चिमेकडील स्लाव्ह लोकांवर रोमचा, तर पूर्वेकडील लोकांवर बायझंटाइनचा प्रभाव पडला.

स्लाव्ह लोकांत पहिल्या प्रतीच्या प्रतिभेचा अभाव होता असे नव्हे. उलट, असेही म्हणता येईल की, वैचारिक क्रांती आणि धर्मसुधारणा या दोन मोहिमा रशियात आल्या नाहीत, पण स्लाव्ह लोकांनीच वैचारिक स्वातंत्र्याचा आग्रह धरल्यामुळे युरोपात हे आंदोलन पसरले. रशियात वैचारिक क्रांती आणि धर्मसुधारणा न होण्याचे एक कारण रेमंड हचिन्सन यांनी दिले आहे. त्यांचे म्हणणे असे आहे की, दोनशे वर्षे तातार लोकांचे रशियावर राज्य होते. त्यांच्यापासून स्वतःचे रक्षण करण्यात रशियनांचा काळ गेला आणि यामुळे वैचारिक क्रांती आणि धर्मसुधारणा यांपासून रशिया वंचित राहिला.^३ कोपर्निकस हा पोलिश आणि गॅलिलिओच्या अगोदरचा. जॉन हस हा लुथरच्या पूर्वीचा आणि धर्मसुधारक. पोलंड आणि बोहेमियांतील स्लाव्हवंशीयांत अनेक जण साहित्य, विज्ञान आणि युद्धकला यांत नाव कमावून होते. संगीतातही त्यांनी आघाडी मारली होती. त्यांच्या गीतांत पश्चिमेकडील लोकांच्या काव्यातील गुण होते.

रशियात स्किथियन आले तेव्हापासून स्लाव्ह वंशाच्या लोकांची वस्ती बरीच होती, असे ताज्या संशोधनावरून म्हणता येते. हे स्लाव्ह कधी गोथ लोकांबरोबर लढत होते, तर कधी हन त्यांना हुसकावून लावीत होते. किएवच्या इतिहासाच्या प्रारंभकाळी ते काझार सत्ताधाऱ्यांना खंडणी देत. काही काळ निरनिराळ्या वंशांच्या लोकांचीही आक्रमणे झाली आणि त्यांनी भूप्रदेश व्यापला असला तरी स्लाव्ह लोकांवर त्याचा अल्प परिणाम झाला. एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिकातील रशियाविषयक नोंद करणाऱ्या लेखकाने 'हा स्लाव्ह लोकांचा मूक इतिहास' असल्याचे म्हटले आहे. नवव्या शतकाच्या सुमारास या स्लाव्ह लोकांचा आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकास झाला होता. शेती, मासेमारी, पशुसंवर्धन, विणकाम, मातीची भांडी तयार करणे, सुतारकाम आणि इतर कलाकुसर यांत ते वाकबगार झाले होते. शहरे वसवण्याची त्यांना हौस होती आणि म्हणून किएव, नोव्हगोरोड, स्मोलेन्स्क अशी अनेक शहरे त्या काळात वसलेली दिसतात. रशियन आणि सोव्हिएत साम्राज्याचा इतिहास समजावून घेताना या किएव राज्याचे महत्त्व विशेष आहे.

संदर्भ

- १ एडवर्ड पेरेस, ए हिस्टरी ऑफ रशिया, पृष्ठे ७-९.
- २ (संपादक) हेन्‍री स्मिथ विल्यम्स, हिस्टोरियन्स हिस्टरी ऑफ द वर्ल्ड, खंड १७, पृ० ८८.
- ३ रेमंड हचिन्सन, सोव्हिएत इकॉनॉमिक डेव्हलपमेंट, पृष्ठे १०-११.